

Història de la ramaderia transhumant al Pirineu mediterrani, al Parc Natural de les Capçaleres del Ter i del Freser

Antoni Llagostera i Fernàndez, periodista, historiador i expresident del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès

Un dels objectius (art. 3) del Parc Natural de les Capçaleres del Ter i del Freser (PNCTF) és la "protecció dels valors geològics, biològics, ecològics, paisatgístics i culturals, incloent-hi el patrimoni immaterial i espiritual inclosos en el seu àmbit".

La tardor de 2019, poc abans de l'inici de l'interregne de la pandèmia, vàrem proposar-nos, d'acord amb el director del parc, Santi Farriol, atendre un aspecte central del PNCTF com és la ramaderia transhumant, una activitat social i econòmica bàsica, una de les característiques més específiques de la zona, que ha modelat en gran mesura el paisatge del territori.

En el marc ampli dels treballs que es podien fer en relació amb la transhumància, vàrem valorar recollir, recopilar, fer un inventari de totes les referències històriques que sobre la ramaderia transhumant existien fins aleshores en l'àmbit territorial del PNCTF, en un intent de bastir un estat de la qüestió, avantsala d'altres possibles treballs històrics, per etapes o temàtics.

La veritat era que l'objectiu era ambiciós, però ens ha posat davant una realitat molt rica, no sols de materials històrics, sinó d'una problemàtica molt poc tractada, maltractada, d'un abast considerable i de la qual no s'ha copsat la importància i valor.

Una primera constatació epistemològica és que malgrat que hi ha una història rural (BLOCH, Marc (1931); SLICHER VAN BATH, Bernard (1960)...), agrícola (CAMPS ARBOIX, Joaquim (1969); LUELMO, Julio (1975)... i agrària (GIRALT, Emili i SALRACH, Josep Maria i *alii* (2004-2008)); no hi ha una història de la ramaderia i de la transhumància. Sols hi ha lleugeres referències ramaderes. Hi ha una història de la ceràmica, per exemple, però no una història de la ramaderia.¹

La ramaderia i la transhumància ha estat estudiada sincrònicament per geògrafs (moderna escola francesa de geografia i els seus homònims catalans: Pau Vila, Vila Valentí,...)² i etnògrafs (Vilarrasa, Violant Simorra, ...), però ha estat molt poc tractada pels historiadors, diacrònicament.

Una segona constatació és que en el PNCTF hi ha un tipus de

transhumància poc freqüent, on conviuen la més típica transhumància nord-sud amb la transhumància est-oest, de mitjà recorregut. Un contacte molt estret entre el mar Mediterrani, amb l'important focus cultural, i la primera alta muntanya pirinenca.

La tercera constatació és de la presència a la zona del Pirineu mediterrani d'una transhumància (dins del concepte polisèmic que té el terme) vertical, curta o alpina, de mitjana durada i recorregut, mai prou valorada en el nostre àmbit territorial, enlluernats pels llargs recorreguts transhumants.

La ramaderia no és pas un element desdenyable o residual dins del sector econòmic primari, però sempre ha patit una manca de valoració. Sense una història que l'avalí, que en faci conèixer l'activitat, el valor econòmic i social, la ramaderia i la transhumància esdevenen fets no visibles, no imputables, no avaluable, desconeguts i desprestigiats, malgrat la seva greu petjada històrica.

Estem davant un sector econòmic íntimament relacionat amb altres sectors econòmics gens desdenyables com la indústria tèxtil de la llana i l'activitat dels paraires; la indústria de la pel·leteria, dels llibres manuscrits; la indústria lletera, dels formatges i la mantega; el comerç de la sal mineral o marina; el comerç de la carn; els fems com a producte agrícola indispensable durant segles; els contractes d'herbes i el règim jurídic de la ramaderia i la transhumància...

A l'escollir l'àmbit d'estudi de la transhumància al Pirineu mediterrani, conformava una unitat geogràfica clara i diàfana, un espai amb dinàmica pròpia. Es tracta dels Pirineus mediterranis, un concepte encunyat per Max Sorre (1880-1962), a la seva obra *Pyénées méditerranéennes: étude de géographie biologique* (Paris, 1913).

L'àmbit territorial de recerca quedava delimitat a la Cerdanya, Conflent, Vallespir, Rosselló, Ripollès, Garrotxa i Empordà. Inclou les zones del Capcir, Madres, Canigó, els Aspres, Alberes i les serralades prelitorals catalanes del sud (Cadí, Montgrony, Milany-Puigsacalm) o costaneres (Alberes, Cap de Creus i el Montgrí) i les planes i aiguamolls litorals del Rosselló i de l'Empordà. Hi ha una frontera difusa a l'alt Berguedà.

Abordar parcialment la transhumància nord-sud.

Acotar l'àmbit al Pirineu mediterrani, on coexisteixen dos tipus de transhumància, l'est-oest, que discorre completament dins de l'àmbit geogràfic; i una transhumància nord-sud, en direcció a la Catalunya nova o sud, que ens hagués eixamplat amb excés l'estudi, amb un abast molt gran, ens ha obligat a certes renúncies i retallades.

L'estudi de la transhumància est-oest ens permet analitzar un cicle complet i tancat, estiuada, hivernada i trajecte entre els dos punts. La transhumància nord-sud l'hem documentada sempre que ens apareix dins de l'àmbit territorial, estudiant i recollint les dades i textos, però no seguint el seu periple fora de l'àmbit geogràfic d'estudi.

Figura 1. Esquema de l'àmbit de recollida del material històric

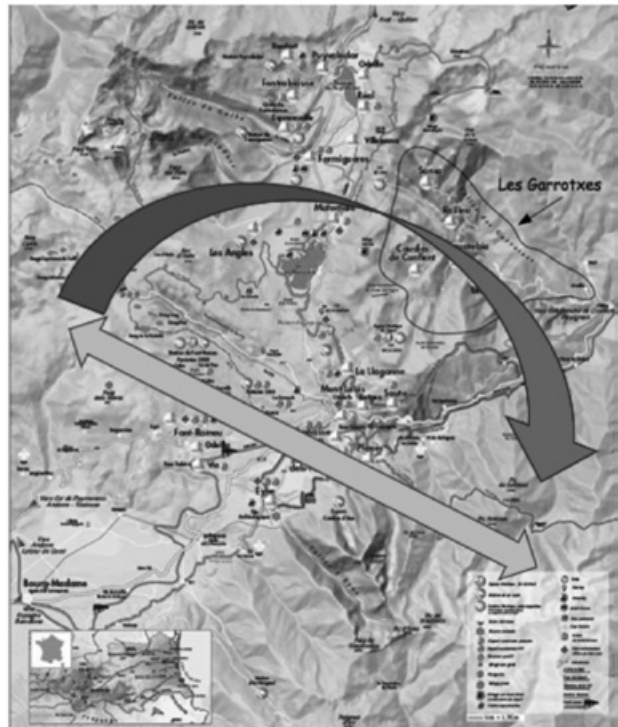

Figura 3. Les zones de pastura del Ripollès, fent servir la base de Gonçal Cutrina, Ovelles i pastors al Ripollès (1997), modificada per ALF, l'autor de la comunicació:

- 1.- Pla d'Anyella;
- 2.- Pla de Rus;
- 3.- Puigmal;
- 4.- Coma de Vaca;
- 5.- Ull de Ter;
- 6.- Fontlletera;
- 7.- Costabona;
- 8.- Can Roca-Pòrtoles;
- 9.- El Sitjar;
- 10.- Coll de Jou;
- 11.- Coma Ermada;
- 12.- Pardinella;
- 13.- Fossa del Gegant;
- 14.- Coma del Freser;
- 14.- Camp Magre (Calm-magre);
- 15.- Coma del Catllar;
- 16.- Coma d'Orri;
- 17.- Taga d'Ogassa i Pardines;
- 18.- Baga del Puig Estela;
- 19.- Baga de Cavallera;
- 20.- els Rasos de Tubau;
- 21.- les Comes de Dòrria i Planès;
- 22.- la Vall de l'Estremera;
- 23.- Fontalba;
- 24.- Puigcerveris;
- 25.- Rasos de La Cau;
- 26.- Pla Traver-Puigsacalm;
- 27.- Rojà;
- 28.- Monars-Comanegre

Figura 4. Plànol de les Garrotxes de Conflent Els pas dels ramats nord-catalans des del Carlit cap a la plana rossellonesa pel Capcir i Garrotxes de Conflent, fins a Oleta i coll de Vinçà. Maximilian o Max Sorre Les Pyrénées méditerranéennes: Étude de géographie biologique (1913):

“Jusqu'à l'époque moderne, les communications entre le Capcir et le Bas-Conflent ne se sont pas faites par la Quillane, Mont-Louis et la coupure de la Tet. Pour aller à Fourmiguères et à Matemale, le vrai chemin était celui de Raillieu, doublé par un sentier probablement plus ancien à l'Ubaga”

L'existència d'una transhumància nord-sud fins a les comarques tarragonines i, àdhuc, lleidatanes, que ampliava molt l'àmbit d'estudi va ser conscientment apartat, quan les referències depassaven l'àmbit territorial, i es va optar per recollir sols les referències indispensables i imprescindibles per assolir una explicació coherent. No fer aquesta advertència ens hagués comportat fer una història de la ramaderia transhumant que abastés quasi tota la part oriental de Catalunya. Malgrat tot, la recollida de material històric que afectava la transhumància nord-sud, sempre que ha aparegut dins de l'àmbit territorial, l'hem estudiat i n'hem recollit les dades i textos.

Un element bàsic per establir l'àmbit de treball ha estat la localització tant de les àrees d'estiuada i hivernada, com dels camins que relliguen els dos punts, sortida i arribada dels animals transhumant.

En aquest sentit ens cal encara molt treball. Treballs com el que va fer l'entitat SOLC a l'àrea del Lluçanès no són freqüents.

Cal, en molt llocs, fer un estudi acurat dels camins ramaders i ens cal també un estudi dels espais de pastura, tant hivernals com estival.

Ens cal atendre situacions encara poc estudiades com és el pas per les Garrotxes de Conflent dels ramats que anaven de la plana rossellonesa al Capcir. El lloc on celebrem aquesta trobada és al mig d'aquest pas.

En el treball s'han recollit totes les referències existents dels camins ramaders per tal que serveixi de referència: els del Carlit a la plana del Rosselló, amb el seu pas per les Garrotxes de Conflent, Oleta i coll de Vinçà; de l'alt Ripollès a l'Empordà, el dit camí de Marina, amb els seus ramals nord (Comanegra) i sud (vall de Bac); els importants camins ramaders del Lluçanès (central i principal, occidental, oriental i transversal), així com el que enllaça amb la plana lleidatana.

Alguns elements interessants del recull de material.

Estat de la qüestió i primera aproximació

El recull de material, l'estat de la qüestió sobre la història de la ramaderia transhumant al Pirineu mediterrani ocupa, ara per ara (novembre de 2022), un total de 2.700 pàgines. Malgrat les llacunes temàtiques i cronològiques que es detecten ràpidament a l'anar fent la recopilació d'estudis i referències de la ramaderia transhumant dins dels treballs històrics, i que cal valorar, sí que es mostren i plantegen alguns elements històrics interessants que podem resumir, en part, i posar en escena, aclarits, o com a mínim esbossats i plantejats.

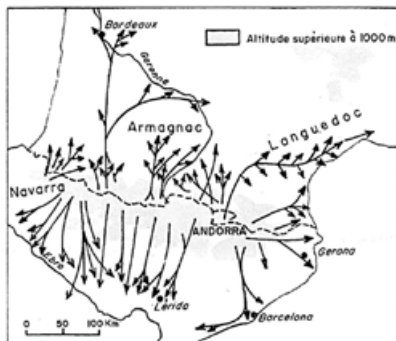

Figura 5. Es dibuixen clarament els moviments nord-sud i est-oest en el Pirineu mediterrani. Mouvements de transhumance pyrénéenne descendante vers 1970.

RINSCHÉDE, Gibert (1977)

Com es pot imaginar, estem en un treball que no podem pas donar per conclòs, estem davant un inventari que és viu i que va creixent, sempre pot ser millorat i ampliat, i així ho estem fent. En tot cas, és a disposició de qualsevol persona que desitgi tenir una primera avaluació o estat de la qüestió.

Canvis en la ramaderia transhumant durant l'edat medieval

Una primera i fàcil conclusió del treball que hem realitzat és que la ramaderia i la transhumància no han estat immutables al pas del temps. Tenim una visió immutable i eterna de la ramaderia, de quan fou estudiada pels geògrafs i etnògrafs durant els segles XIX i XX, des d'una visió sincrònica.

En aquesta comunicació mencionarem un aspecte històric que s'ha destacat, fins ara, de la història de la ramaderia transhumant a Catalunya: Vilà Valentí, en un article molt citat del 1951³ assenyalava la importància dels monestirs medievals catalans en el desenvolupament de la ramaderia transhumant i la creació de la xarxa de camins ramaders.

Però la influència del monacat en la formació de la ramaderia transhumant catalana té molt variats exemples i formes, començant pels monestirs benedictins, *monjos negres*, de l'edat mitjana plena (segles XI-XIII).

Ramon d'Abadal, en el seu treball sobre Eixalada-Cuixà, sobre la creació del monestir de Sant Miquel de Cuixà,⁴ ens proporciona una gran aportació quan explicita documentalment la formació del ramat monàstic.

Resulta especialment interessant veure com un dels primers emporis ramaders que es formen, al segle IX-X, és el del monestir benedictí femení de Sant Joan de les Abadesses, que a les seves propietats del vessant sud del Taga, Puigestela i serra Cavallera i zona de Tregurà, a més de Montgrony, hi afegirà Vallfogona, Vidrà, i Besora, i controlarà d'aquesta manera espais ramaders a l'alta muntanya ripollesa i al Prepirineu (per sobre dels 2.000 i per sota els 1.500 metres d'altura), la qual cosa conformarà un espai on es pot practicar una transhumància curta o alpina, amb un recorregut curt i molt fàcil, i de control molt pràctic.

El control de zones d'alta muntanya per part del monestir de Santa Maria del Ripoll (amb una àmplia àrea de pastura que s'estenia per Llanars, Setcases, Molló i Monars (al Comanegra), a partir del segle XII, és un altre exemple d'un espai ramader monàstic, que amplifica amb la compra de la baronia de la Guàrdia (1363-1367). El control de l'alta muntanya de la zona pirinenca mediterrània per part dels monestirs benedictins es completa amb el domini del monestir de Sant Pere de Camprodon, que esdevé senyor de Pi (Conflent). I podríem parlar del paper de Sant Miquel de Cuixà i Sant Martí del Canigó al Canigó i la Cerdanya.

Malgrat que moltes vegades s'esmenta la donació (1087) del comte Guillem Ramon de Cerdanya dels espais de Núria al monestir de Ripoll, sembla que estem davant un document fictici o fals.

Cal atendre també la important activitat de les comandes templeres de Masdeu, de Castelló d'Empúries i de Puig-reig.

Hi ha un element que cal tenir present, en l'anàlisi de les activitats protoindustrials

medievals. Una Bíblia com les que es confeccionaren a Ripoll a començament del segle xi, en temps de l'Abat-Bisbe Oliba, (d'unes 450 o 470 pàgines) requereix diversos centenars de pells d'ovella.

L'aparició dels monestirs cistercencs, *monjos blancs*, a l'alta muntanya ripollesa, cerdana i a l'alt Berguedà té una significació especial, per la seva magnitud. Al cap de pocs anys de la creació dels dos monestirs cistercencs (Santes Creus i Poblet, c. 1150-1170 i 1149) reben ràpidament donacions de terres de pastura estiuenca a Núria i Coma de Vaca (1170) i Tregurà (1171).

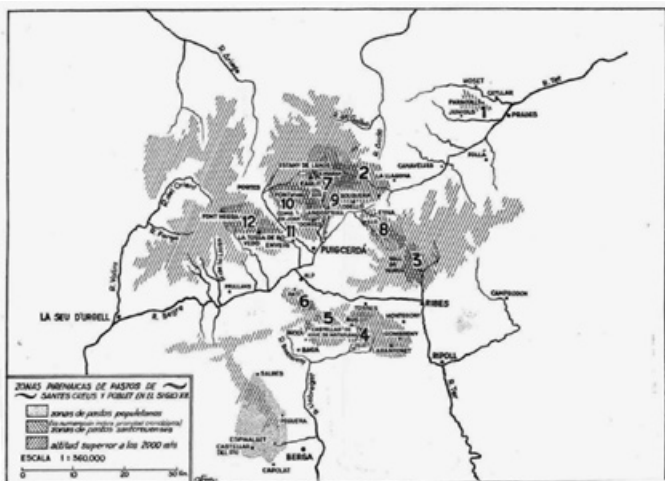

Figura 6. Pol Navarro Costa, *La Pobl de Lillet dins les baronies de Mataplana i Pinós (segles XIII al XV)* (juny del 2021), treball final de grau d'Història, a la Universitat de Barcelona.

Annex 6. Pastures pertanyents als monestirs de Santes Creus i Poblet als Pirineus durant el segle XII.* Font: RIU, 1962: s/p

Però com que estem davant espais ja ocupats, els monestirs de Santes Creus i Poblet hagueren de prendre posicions al Carlit (1175-1184), a Llo i Eina (1177) i a l'alt Berguedà (1169-1198).

Resulta significativa la participació en la implantació dels monestirs cistercencs dels nobles de la muntanya prepirinenca, dels Mataplana, dels Berguedà, dels Guàrdia de les Llosses i dels Pinós. Un exemple el tenim amb la donació de Cosp a Santes Creus (1187) per part dels Guàrdia.

La presència dels dos monestirs cistercencs a la zona cerdana va provocar conflictes entre els mateixos monestirs cistercencs en els passos per la serra del Cadí, que fou necessari regular dues vegades (1177 i 1183).

Però els canvis en els agents de la ramaderia transhumant medievals foren especialment ràpids. L'aparició de les municipalitats va capgirar molt específicament el món ramader transhumant del Pirineu mediterrani.

Les cartes de llibertats i franqueses de Sant Joan de les Abadesses (1234), de Bagà (1234),

Prats de Molló (1245), Gombren (1278), Castellar de n'Hug (1292) i Pobra de Lillet, (1297), tingueren un paper rellevant.

En aquesta etapa hi ha els privilegis de pastura de Queralbs i Fustanyà (1273). És en aquesta etapa que apareix el santuari de Núria, amb el valor simbòlic de Sant Gil, el patró dels pastors del Pirineu, i d'Amadeu.

Però el fet més descollant serà la compra per part de la municipalitat de Puigcerdà del Carlit als cistercencs (1332) i de Saltèguet (1398).

S'ha capgirat el món ramader de la zona del Pirineu mediterrani, on ara la protoindústria dels teixits de llana i dels paraires tindrà un paper crucial.

En aquesta època apareix la zona del Montgrí com a espai de pastura hivernal, per les modificacions a la desembocadura del riu Ter.

Hi ha un notable canvi del món ramader transhumant des la segona part del segle XII al primer terç del segle XIV, una fase de creixement.

Algunes primeres conclusions

En l'important canvi històric que està patint avui el món de la ramaderia i la transhumància, que del predomini de l'ovella com a element més nombrós i central de l'activitat estem passant a l'hegemonia del vacum, quan estem assistint a l'extinció dels dinosaures de la transhumància, les ovelles, ens hauria d'esperonar a estudiar històricament el món de la ramaderia transhumant.

La ramaderia i la transhumància han patit importants canvis des del neolític. Hi ha hagut un canvi en els agents històrics, en les maneres de fer i practicar la transhumància, també en els animals que han fet la transhumància. No estem davant d'un fenomen immutable al pas del temps. Tenim una visió immutable i eterna de la ramaderia, de quan fou estudiada pels geògrafs i etnògrafs durant els segles XIX i XX, des d'una visió sincrònica; però la realitat històrica mostra uns canvis molt importants i profunds al llarg de la història.

La ramaderia i la transhumància tenen una història: hi ha hagut variacions en la intensitat de l'activitat (èpoques de creixement i decreixement, etapes d'expansió i de crisi), en les maneres de gestionar-se (amb agents socials i econòmics diversos: monestirs, municipalitats, empreses...), en els animals transhumants involucrats (els porcs foren animals transhumants, amb canvis d'escenaris territorials (–l'aparició de la zona del Montgrí al segle XV amb els canvis a la desembocadura del Ter–).

Si volem conèixer la ramaderia i la transhumància no ens valen les visions ancorades en les imatges estereotipades dels darrers dos segles (XIX i XX) ofertes per geògrafs i folkloristes. Hi ha una història de la ramaderia transhumant que cal tenir molt present.

La ramaderia i la transhumància tenen una història, que cal bastir, amb una incidència molt específicament en els àmbits polítics, socials i econòmics, de les seves pràctiques i implicacions en altres sectors productius. Hi ha una història de la ramaderia transhumant que cal tenir molt present, que és per fer i cal tenir molt present el món de la ramaderia i de la transhumància en els estudis històrics i arqueològics.

Bibliografia (entre molts altres)

- d'ABADAL, Ramon (1955) "Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà", *Del visigot al catalans. La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*, vol 1 (Barcelona, 1969), p. 377-484; publicat anteriorment a *Analecta Montserratensia*, VIII (Montserrat, 1954-1955).
- ARBOS, Philippe (1922) *La vie pastorale dans les Alpes françaises. Étude de géographie humaine* (Paris).
- BLOCH, Marc (1931) *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*; reeditió (Paris, 2006).
- CAMPS ARBOIX, Joaquim (1969) *Història de l'agricultura catalana*.
- CAVAILLÈS, Henri (1931) *La vie pastorale et agricole dans les Pyrénées des Gaves, de l'Adour et des Nestes. Étude de géographie humaine* (Paris).
- GIRALT, Emili i SALRACH, Josep Maria i alii (2004-2008) *Història agrària del Paísos Catalans* (Barcelona). 4 vol.
- LAFFONT, Pierre-Yves (2004) "Transhumance et estivage. Quelques conclusions", *Transhumance et estivage en Occident des origines aux enjeux actuels*. Actes des XXXVI Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran. 9, 10, 11 septembre 2004 (Toulouse, 2006), p. 405-406.
- LEFREVRE Henri (1963) *La Vallée du Campan: Études de sociologie rurale* (Paris).
- LUELMO, Julio (1975) *Història de la agricultura en Europa y América* (Madrid).
- MIRALLES, Ferran (2005) *Mil Anys pels camins de l'herba: El llegat d'un mon que s'acaba* (El Papiol)
- MIRALLES, Ferran i ROVIRA, Joan (2007) *La Transhumància al Ripollès i al Canigó/La transhumance au Ripollès et au Canigou* (Ripoll).
- NAVARRO COSTA, Pol (2021) *La Pobra de Lillet dins les baronies de Mataplana i Pinós (segles XIII al XV)*, treball final de Grau d'Història a la Universitat de Barcelona (juny del 2021).
- NIETO ESPINET, Adriana, i alii (2021) "Resilience and livestock adaptations to demographic growth and technological change: A diachronic perspective from the Late Bronze Age to Late Antiquity in NE Iberia", *PLoS ONE* 16 (2): e0246201. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0246201>. Difusió periodística: Ignacio Orovio, "¿Por qué comemos hamburguesa?", *La Vanguardia*, 10 de març de 2021.
- RINSCHÉDE, Gibert (1977) «Situation récente de la transhumance ovine dans les Pyrénées françaises», *Revue géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, tome 48, fascicule 4 (1977), p. 387-408.
- SÜCHER VAN BATH, Bernard (1960) *The Agrarian History of Western Europe, AD 500-1850*. Hi ha traducció castellana: *Historia agraria de Europa occidental 500-1850* (Barcelona, 1978).
- SORRE, Maximilien (1913) *Les Pyrénées méditerranéennes: Étude de géographie biologique* (Paris).
- TORRRES I SOCIATS, Jordi; SALVANS I MACIÀ, Josep; i COROMINAS I BLANCH, Josep (2008); *Els camins ramaders del Lluçanès (Moia)*.
- VEYRET, Paul (1952) *Géographie de l'Élevage* (Paris).
- VILA I DINARÈS, Pau (1925) Assaig de geografia de la muntanya", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona, 1925), reeditat: *Aspectes geogràfics de Catalunya. Selecció d'escrits de geografia de Pau Vila* (Barcelona, 1978), p. 27-60.
- VILA I VALENTÍ, Joan (1950) "Una encuesta sobre la trashumancia en Cataluña", *Pirineos*, 17-18 (1950), p. 405-445; o *Geographica*, p. 405-442. Reeditat a Joan Vilà i Valentí, *El món rural a Catalunya* (Barcelona, 2010), p. 73-103; — "La transhumancia en Cataluña", *Comptes rendues XVI Congrès International de Géographie* (Lisboa, 1949) (Lisboa, 1951), p. 36-47.
- (1951) "Evolució històrica de la transhumància a Catalunya", *Comptes rendues XVI Congrès International de Géographie* (Lisboa, 1951). Republicat traduït, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, vol. 25, Número especial dedicat al Primer Congrès Català de Geografia (Barcelona, 1991), p. 63-72.
- VILARRASA I VALL, Salvador (1920-1921) "De la vida dels pastors", *El Catllar. Setmanari nacionalista de Ripoll i comarca*, any I, núms. VII- XXXVI; any II, núms. XL-LXXV (29 de maig de 1920-24 d'agost de 1921). Reeditat amb esmenes, *La vida dels pastors* (Ripoll, 1935).
- (1923-1928) "La vida a pagès", *Scriptorium* (gener de 1923-març de 1925), any I i VI, núms. xxv[25]-lxxv [65]. Ripoll, gener de 1925-maig de 1928. Reeditat *La vida a pagès* (Ripoll, 1965).
- VIOLANT I SIMORRA, Ramon (1942) "La vida pastoral al Pallars Sobirà" (1942)
- (1944a) "La casa pallaresa y la vida pastoril. Guía y comentario de las instalaciones" (1944)
- (1944b) "De arte pastoril: los garrots" (1944).
- (1949) *El Pirineo español: vida, usos, costumbres, creencias y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece* (1949).

Notes

1- Sols a l'obra GIRALT, Emili i SALRACH, Josep Maria i *alii* (2004-2008) es parla de la ramaderia, de manera important a l'apartat (Miquel Molist) dedicat al neolític i durant l'etapa medieval.

2- Vegeu, per exemple, VILA, Pau (1925); VILÀ i VALENTÍ, Joan (1950) i (1951); VILARRASA i VALL, Salvador i (1921-1922) i (1923-1925); o VIOLANT i SIMORRA (VIOLANT i SIMORRA (1949), (1942a) i (1944b). VIOLANT i SIMORRA, Ramon (1942); (1944a); (1944b); (1944) i (1949).

3- VILÀ i VALENTÍ, Joan (1950).

4- D'ABADAL, Ramon (1955).